

Ігнатова Анастасія Сергіївна

*аспірантка кафедри конституційного права
Національного університету «Одеська юридична академія»*

Ihnatova Anastasiia

*Graduate Student of the Department of Constitutional Law
National University «Odesa Law Academy»*

**ЗАХИСТ ПРАВ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН В УКРАЇНІ У
КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ ДЕМОКРАТИЧНОГО СУСПІЛЬСТВА
PROTECTION OF THE RIGHTS OF NATIONAL MINORITIES IN
UKRAINE IN THE CONTEXT OF THE DEVELOPMENT OF A
DEMOCRATIC SOCIETY**

***Анотація.** Стаття присвячена дослідженню питань, пов'язаних із захистом прав національних меншин в Україні. Автор аналізує нормативно-правові акти, що регулюють статус національних меншин, зокрема: Конституцію України, Декларацію прав національностей України, Загальну Декларацію прав людини, Європейську Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод, Рамкову конвенцію держав-членів Ради Європи про захист національних меншин, Європейську Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод, Закон України «Про національні меншини (спільноти) України».*

У статті також розглядається питання відновлення графи «національність» у документах про державну реєстрацію громадян України, яке є дискусійним вже багато років. Автор зазначає, що національність є важливим елементом ідентичності особи. Однак, в Україні влада вирішила не включати графу національності до документів

громадян з метою запобігання дискримінації та стереотипам на основі національності. Дане рішення базується на конституційних принципах рівності, недискримінації та захисту приватного життя громадян. Однак, існують аргументи за повернення графі національності у документи громадян, такі як збереження культурної ідентичності та притягнення до відповідальності винних у злочинах на ґрунті расової чи національної приналежності. Автор досліджує різні аспекти цього питання.

У дослідженні перераховані конкретні проблеми, з якими стикаються національні меншини в Україні, а також шляхи вирішення цих проблем через фінансову підтримку культурних проєктів, доступ до мовних ресурсів та підтримку мовної освіти. Автор звертає увагу на важливість забезпечення рівних прав і можливостей для всіх громадян країни, незалежно від їх етнічного походження.

Ключові слова: національні меншини, дискримінація, мовні права, освітні права, етнонаціональна політика.

Summary. *The article is devoted to the study of issues related to the protection of the rights of national minorities in Ukraine. The author analyzes normative legal acts regulating the status of national minorities, in particular the Constitution of Ukraine, the Declaration of the Rights of Nationalities of Ukraine, the Universal Declaration of Human Rights, the European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, the Framework Convention of the Council of Europe Member States on the Protection of National Minorities, the European The Convention on the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, the Law of Ukraine "On National Minorities (Communities) of Ukraine".*

The article also examines the question of restoring the "nationality" column in documents on the state registration of citizens of Ukraine, which has

been debated for many years. The author notes that nationality is an important element of a person's identity. However, in Ukraine, the authorities decided not to include a nationality column in citizens' documents in order to prevent discrimination and stereotypes based on nationality. This decision is based on the constitutional principles of equality, non-discrimination and protection of private life of citizens. However, there are arguments for returning the nationality column to citizens' documents, such as preserving cultural identity and prosecuting perpetrators of crimes based on race or nationality. The author explores various aspects of this issue.

The study lists specific problems faced by national minorities in Ukraine, as well as ways to solve these problems through financial support for cultural projects, access to language resources, and support for language education. The author draws attention to the importance of ensuring equal rights and opportunities for all citizens of the country, regardless of their ethnic origin.

Keywords: *national minorities, discrimination, language rights, educational rights, ethno-national politics.*

Постановка проблеми. Україна є багатонаціональною країною, де проживають численні національні меншини. Захист прав цих меншин є важливим аспектом розвитку демократичного суспільства. Проте, у нашій країні існує низка проблем, пов'язаних з дискримінацією та недостатнім захистом національних меншин. Нещодавно був прийнятий Закон України «Про національні меншини (спільноти) України», який також потребує уваги та роз'яснення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На сьогоднішній день існує певна кількість досліджень, присвячених проблемам захисту прав національних меншин. Питанням захисту прав національних меншин займалися: Афанасьєва М. [12], Лопушинський І. [15]. Однак, у зв'язку з прийняттям нових нормативно-правових актів - ця тема потребує більш

глибокого дослідження, аналізу та новітнього погляду з урахуванням сучасних реалій.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Дослідити проблеми національних меншин в Україні та запропонувати шляхи вирішення даних проблем. У статті Автор намагається звернути увагу на необхідність удосконалення законодавства та суспільної думки що стосуються статусу національних меншин, а також підтримати зусилля уряду та громадських організацій у цьому напрямку.

Виклад основного матеріалу. У 1991 році Верховна Рада прийняла Декларацію прав національностей України від 01.11.1991 року якою, зокрема, визначено, що «Українська держава гарантує всім національностям право на збереження їх традиційного розселення і забезпечує існування національно-адміністративних одиниць, бере на себе обов'язок створювати належні умови для розвитку всіх національних мов і культур» [2]. Хоча Декларація складається лише з 7 статей, в ній чітко викладені принципи та права національних меншин. Одним з ключових положень Декларації є принцип рівності всіх національностей. Це означає, що всі національності мають однакові політичні, економічні, соціальні та культурні права. Декларація також визнає право національних меншин на збереження і розвиток своєї культури, мови, релігії та традицій. Згідно з Декларацією, державною мовою є українська, але громадяни, які належать до національних меншин, мають право користуватися рідною мовою в усіх сферах життя, в тому числі в сфері освіти. Аналіз Декларації прав національностей України 1991 року показує, що вона захищає права національних меншин на збереження та розвиток своєї ідентичності, культури, освіти та мови.

Питання забезпечення прав національних меншин знайшло відображення в Конституції України, відповідно до положень статті 11 держава сприяє «розвиткові етнічної, культурної, мовної та релігійної

самобутності всіх корінних народів і національних меншин України» [1]. Конституція України гарантує рівність прав і свобод усім громадянам, незалежно від їхнього етнічного походження.

Для реалізації закладених у декларації та Конституції України принципів - 25 червня 1992 року був ухвалений Закон України «Про національні меншини в Україні» [3]. Однак, Закон України «Про національні меншини в Україні» 1992 року носив декларативний характер, а також був застарілим, через що був прийнятий новий Закон України «Про національні меншини (спільноти) України».

Прийняття Декларації прав національностей України та Закону України «Про національні меншини в Україні» сприяло прийняттю нової форми свідоцтва про народження, задля уникнення будь-яких форм дискримінації на основі національності. Адже, до 1992 року у паспорті та свідоцтві про народження була вказана обов'язкова графа про національність громадянина. З моменту запровадження паспортів громадянина України відповідно до Постанови Верховної Ради України від 26.06.1992 р. «Про затвердження положень про паспорт громадянина України та свідоцтво про народження» визначення національності у паспорті громадянина України та свідоцтві про народження не передбачається [6]. На сьогодні, в Україні склалась така ситуація, що фіксація національності (етнічного походження) в офіційних документах, що посвідчують особу не можлива, оскільки це суперечило б положенням Конституції України, Загальної Декларації прав людини, Європейської Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, Рамкової конвенції держав-членів Ради Європи про захист національних меншин, Європейської Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, Цивільного кодексу України, Закону України «Про національні меншини (спільноти) України». Оскільки державна політика спрямована на

забезпечення рівності всіх етнічних груп, що проживають в Україні, та заборону дискримінації за національною ознакою.

Пропозиції щодо повернення інформації про «національність» до паспорта та інших державних реєстраційних документів періодично виникають у публічному просторі нашої держави: є численні звернення до Верховної Ради України від громадян, громадських організацій, органів місцевого самоврядування; свого часу народними депутатами України було зареєстровано декілька законодавчих ініціатив – проєктів законів, експертні думки викладено на авторитетних Інтернет-ресурсах у газеті «Голос України», на порталі «Українська правда», у газеті «Юридичний вісник», оприлюднено низку статей у форматі юридичних консультацій для громадян, що зіштовхнулися з проблемою встановлення чи зміни національності в актах цивільного стану [15, с. 26].

Аналізуючи питання повернення графі «національність» у офіційні документи, необхідно насамперед враховувати конституційні принципи, законодавчі норми та соціокультурні потреби громадян. Попри необхідність повернення інформації про «національність», існують і ризики, пов'язані з цим поверненням.

Включення національності в офіційні документи може допомогти владі збирати статистичні дані про національні меншини. Це корисно для виявлення проблем меншин і для реалізації програм, спрямованих на допомогу меншинам у конкретних регіонах, а також для забезпечення виборчого права національних меншин. Як зазначає проф. М. Афанасьєва: «Для вдосконалення виборчого законодавства необхідно: встановити облік місць компактного проживання щодо меж виборчих округів; законодавчо закріпити визначення поняття «місце компактного проживання національних меншин» із визначенням кількісних та якісних характеристик» [12, с. 58]. Крім забезпечення виборчих прав, внесення інформації про національність також може допомогти виявити випадки

дискримінації за національною ознакою. Сьогодні правоохоронні органи часто стикаються з проблемою ідентифікації осіб для притягнення до відповідальності винних у злочинах на ґрунті расової чи національної приналежності: у 2020 році в Україні було зареєстровано 178 випадків злочинів на ґрунті расової, національної чи релігійної нетерпимості.

Серед мінусів щодо поновлення інформації про «національність» є втручання в особисте життя. Крім того, зазначення національності може спричинити конфлікти між різними групами громадян, особливо у воєнний час. Таким чином, при поновленні інформації про «національність» у офіційних документах, необхідно врахувати усі аспекти.

Як зазначалось вище, Закон України «Про національні меншини в Україні» втратив чинність і був прийнятий новий Закон України «Про національні меншини (спільноти) України». Новий закон передбачає більш широкий перелік прав національних меншин (наприклад право на само ідентифікацію та право на здобуття освіти рідною мовою тощо) та детальний їх опис, а також передбачає нові механізми забезпечення участі національних меншин у прийнятті рішень. Новий закон у статті 6 містить положення про право на самоідентифікацію громадян України, а саме: «Кожний громадянин України має право вільно вирішувати, чи вважатися належним до національної меншини (спільноти) (кількох національних меншин (спільнот)). Таке рішення або здійснення прав у зв'язку з цим не повинно завдавати шкоди такій особі. Ніхто не може бути примушений декларувати свій статус особи, яка належить до національної меншини (спільноти). У разі якщо в особі є потреба у користуванні правами, які гарантуються особам, які належать до національних меншин (спільнот), достатнім є висловлення бажання користуватися такими правами» [4]. Дане положення є суттєвим для законодавства будь-якої правової держави, оскільки воно допомагає зберегти право на самоідентифікацію

національних меншин у певній країні. Саме держава визначає правовий статус національних меншин.

В нашій країні були випадки, коли права етнічних меншин порушувались, зокрема, щодо використання мови та доступу до освіти. Проте, після внесення рекомендацій Венеційської комісії, було змінено законодавчі норми у статті 7 Закону України «Про освіту» задля захисту прав національних меншин на освіту та мову [8]. Однак, після прийняття нового закону «Про національні меншини (спільноти) України» Венеційська комісія знов рекомендувала Україні переглянути низку положень закону, зокрема: поширити право на організацію заходів мовами меншин на всіх людей; вилучити зобов'язання перекладати українською мовою інформацію про публічні заходи або принаймні переглянути його на основі принципу пропорційності; переглянути зобов'язання, пов'язані з виданням книжок мовами нацменшин і книгарнями; забезпечити більшу правову визначеність щодо можливості перекладу офіційних написів та загальної інформації мовою меншини; передбачити в законі критерії для прийняття методології, щоб забезпечити використання мов меншин у контактах з адміністративними органами. Крім того, Венеційська комісія рекомендувала переглянути положення інших законів, які «містять обмеження свободи використовувати мову меншин і диференційоване ставлення до мов меншин». Зокрема, скасувати мовні квоти, передбачені законами «Про забезпечення функціонування української мови як державної» та «Про медіа» [7].

Слід зауважити, що використання терміну «спільнота» у Законі України «Про національні меншини (спільноти) України» щодо національних меншин є помилковим. Оскільки, у Конституції України використовується саме термін «національні меншини» (ст. ст. 10, 11, 53, 92, 119) [13].

За рекомендаціями Венеційської комісії Кабінет Міністрів України схвалив Концепцію Державної цільової національно-культурної програми «Єдність у розмаїтті» на період до 2034 року. Концепція передбачає реалізацію у межах Програми комплексів заходів, спрямованих створити умови для належного забезпечення прав національних меншин, зокрема: забезпечення належних можливостей для здобуття повної загальної середньої освіти мовами національних меншин; заходи зі співпраці з державами-членами ЄС задля належного забезпечення освітніх прав національних меншин України; заходів, спрямованих на збереження культур та історичної пам'яті національних меншин; удосконалення механізмів запобігання та протидії дискримінації осіб, які належать до національних меншин та інші заходи [9].

13 серпня 2023 року у Верховній Раді зареєстрували законопроект № 9610 про внесення змін до Закону «Про національні меншини (спільноти) України» щодо деяких питань реалізації прав і свобод осіб, які належать до національних меншин (спільнот) України [16]. Законопроектом пропонується встановити тимчасові обмеження прав національних меншин на період дії воєнного стану та протягом шести місяців після закінчення (скасування) воєнного стану. Цікавою є пропозиції щодо не поширення дії статті 26 Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» на деякі дії національних меншин, наприклад при продажі книг у спеціалізованих магазинах.

15 вересня 1995 року Україна підписала, а 9 грудня 1997 року ратифікувала ухвалену Радою Європи Рамкову конвенцію про захист національних меншин. Рамкова конвенція про захист національних меншин стала першим механізмом захисту прав національних меншин в Європі. Один з головних пунктів Конвенції, полягає в тому що вона закликає держави співпрацювати між собою та з міжнародними організаціями для забезпечення захисту прав національних меншин. У

Конвенції закріплені права національної меншини на збереження своєї ідентичності та культурного спадку; мову; участь у процесі прийняття рішень, які стосуються їхнього життя та ідентичності та інші права. Конвенція також закріпила положення, про те що кожен має право вільно вирішувати, вважатися йому чи не вважатися національною меншиною.

Аналізуючи нормативно-правові акти наведені вище, може здатися що у нашій країні не можлива дискримінація щодо національних меншин. Однак, на сьогодні ромська меншина зазнає найбільшої дискримінації.

Роми є найменш захищеними та найбільш вразливими з усіх інших етнічних меншин в нашій країні. У нашій країні проживає понад 300 000 ромів, і близько 90% з них стверджують, що зазнають переслідувань через свою національність. За результатами спільного опитування Міжнародного фонду «Відродження» та Харківського інституту соціальних досліджень, саме низький соціальний статус ромів є одним із найголовніших бар'єрів, що перешкоджають розв'язанню правових проблем. Сьогоднішні проблеми ромського народу мають, перш за все, соціальне, а не етнічне підґрунтя: жертвами множинної дискримінації роми стають, в першу чергу, через обмежені фінансові й соціальні можливості реалізувати свої права [14].

Європейська комісія проти расизму та нетерпимості (ЄКРН), у своєму висновку зазначила, що роми в Україні часто стереотипно зображуються в засобах масової інформації як злочинці. Повідомлення про ромів здебільшого зосереджують увагу на злочинності, насильстві та імміграції як загрозах суспільній безпеці. Ромські жінки часто звинувачуються в шахрайстві, крадіжках та викраданні дітей [10].

Аналізуючи щорічну доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні за 2022 році до відділу Секретаріату з питань прав національних меншин, корінних народів і релігійних поглядів

надійшло звернення від Коаліції Ромських неурядових громадських організацій України щодо використання етнічного профайлінгу правоохоронними органами до представників ромської національної меншини (спільноти). А саме, протягом серпня–вересня 2022 року у м. Запоріжжя та м. Торецьк Донецької області на контрольно-пропускних пунктах без офіційних пояснень озброєна охорона зупиняла представників ромської національності та передавала їх до відділень поліції. У відділеннях поліції до представників ромської національної меншини (спільноти) застосовувався етнічний профайлінг, що є грубим порушенням прав людини. У результаті реагування на дії працівників відділу, поліція провела службове розслідування у зазначених областях та надала інформацію щодо недопущення порушення прав громадян за етнічною або будь-якою ознакою. Після цього переслідування осіб ромської національності на контрольно-пропускних пунктах припинилися [11].

У вересні 2022 року Секретаріатом Уповноваженого було здійснено візити до місць компактного проживання ромів в Україні та проведено індивідуальні зустрічі з представниками ромської спільноти Закарпатської, Львівської та Одеської областей. Під час моніторингу були зафіксовані випадки відмови в працевлаштуванні через етнічне походження, незадовільні побутові умови та ізоляція від соціальних послуг, обмежене надання медичних послуг, неналежне документування та неефективне залучення дітей до навчального процесу в дистанційному форматі. Також моніторами зафіксовано низький рівень освіти й обізнаності представників ромської національної меншини (спільноти) про функціонування суспільних інститутів, гарантовані та встановлені законодавством України права, свободи та обов'язки людини і громадянина. За результатами проведених моніторингів були надані відповідні рекомендації органам державної влади та місцевого самоврядування щодо захисту ромів та оптимізації процесу їх інтеграції в українське суспільство [11].

Висновки та перспективи подальших досліджень. У правовій державі важливо забезпечити захист прав національних меншин та їхній розвиток, а не обмеження. Для розвитку національних меншин важливо підтримувати їхню культурну спадщину та право мови. Цього можна досягти шляхом надання фінансової підтримки культурним проектам, забезпечення доступу до мовних курсів та підтримки мовної освіти.

Важливо також надати етнічним меншинам можливість брати участь у демократичних процесах, а саме залучати їх представників до нормотворчих процесів.

У правовій державі всі громадяни мають право на рівність і свободу, а розвиток національних меншин є важливим кроком до досягнення цих цілей.

Література

1. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр> (дата звернення: 12.06.2023)
2. Декларація прав національностей України від 01.11.1991 р. // Відомості Верховної Ради України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1771-12> (дата звернення: 12.06.2023)
3. Про національні меншини в Україні: Закон України від 25.06.1992 № 2494-XII IX // Відомості Верховної Ради України. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2494-12> (дата звернення: 12.06.2023)
4. Про національні меншини (спільноти) України: Закон України від 13.12.2022 р. № 2827-IX // Відомості Верховної Ради України. URL:

- <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2827-20> (дата звернення: 04.07.2023)
5. Рамкова конвенція про захист національних меншин IX від 01.04.1995 р. // Відомості Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_055 (дата звернення: 04.07.2023)
 6. Про затвердження положень про паспорт громадянина України та про паспорт громадянина України для виїзду за кордон: Постанови Верховної Ради України від 26.06.1992 р. № 2503-XII // Відомості Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2503-12> (дата звернення: 04.08.2023)
 7. Opinion on the Law on national minorities (communities), adopted by the Venice Commission at its 135th Plenary Session (Venice, 9-10 June 2023). URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD\(2023\)021-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2023)021-e) (дата звернення: 11.07.2023)
 8. Opinion on the provisions of the Law on Education of 5 September 2017, which concern the use of the State Language and Minority and other Languages in Education, adopted by the Commission at its 113th Plenary Session (Venice, 8-9 December 2017). URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD\(2017\)030-e#](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2017)030-e#) (дата звернення: 05.07.2023)
 9. Уряд схвалив Концепцію Державної цільової національно-культурної програми «Єдність у розмаїтті» до 2034 року: Служба Віце-прем'єр-міністра України від 12.05.2023 року // Урядовий портал. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/uriad-skhvalyv-kontseptsiiu-derzhavno-i-tsilovoi-natsionalno-kulturnoi-prohramy-iednist-u-rozmaitti-do-2034-roku> (дата звернення: 12.08.2023)

10. Ecri conclusions on the implementation of the recommendations in respect of Ukraine subject to interim follow-up (7 April 2020). URL: <https://rm.coe.int/ecri-conclusions-on-the-implementation-of-the-recommendations-in-respe/16809e8277> (дата звернення: 05.07.2023)
11. Щорічна доповідь про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2022 році // Офіційний сайт Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. URL: <https://ombudsman.gov.ua/report-2022> (дата звернення: 26.08.2023).
12. Афанасьєва М. В. Ефективна участь національних меншин у виборах // Актуальні проблеми держави і права: зб. наук. пр. / редкол.: С. В. Ківалов (голов. ред.), В. М. Дрьомін (заст. голов. ред.), Ю. П. Аленін [та ін.]; відпов. за вип. В. М. Дрьомін; МОН України, НУ «ОЮА». Одеса: Юрид. л-ра, 2012. Вип. 65. С. 53-60.
13. Ігнатова А.С. Генезис поняття «національна меншина»: зб. матеріалів доп. учасн. II Міжнар. наук.-практ. конф. Житомир: Полісся, 2014. С. 103–108.
14. Руслан Беретелі про становище та права ромської спільноти в Україні // Сайт Благодійного фонду «Право на захист». URL: <https://r2p.org.ua/prava-romskoyi-spilnoty-v-ukrayini> (дата звернення: 12.08.2023).
15. Лопушинський І.П. До питання повернення графі «Національність» о державних реєстраційних документів громадян України // Вісник Національного університету цивільного захисту України: зб. наук. пр. Х. Вид-во НУЦЗУ, 2023. Вип. 1(18). 405 с. (Серія «Державне управління»). С. 25-44.
16. Верховна Рада збирається змінити закон про національні меншини, щоб привести його у відповідність до висновку Венеційської комісії // Судова-юридична газета. 14.08.2023. URL: <https://sud.ua/uk/news/publication/278231> (дата звернення: 14.08.2023).

References

1. Constitution of Ukraine dated June 28, 1996 No. 254k/96-BP // Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-BP> (date of application: 12.06.2023).
2. Declaration of the Rights of Nationalities of Ukraine dated November 1, 1991 // Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1771-12> (date of application: 12.06.2023).
3. About national minorities in Ukraine: Law of Ukraine dated 25.06.1992 No. 2494-XII IX // Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2494-12> (date of application: 12.06.2023).
4. About national minorities (communities) of Ukraine: Law of Ukraine dated 13.12.2022 No. 2827-IX // Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2827-20> (date of application: 07/04/2023).
5. Framework Convention on the Protection of National Minorities IX of April 1, 1995 // Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_055 (date of application: 07.04.2023).
6. On the approval of provisions on the passport of a citizen of Ukraine and on the passport of a citizen of Ukraine for travel abroad: Resolutions of the Verkhovna Rada of Ukraine dated 26.06.1992 No. 2503-XI // Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2503-12> (date of application: 08.04.2023).
7. Opinion on the Law on national minorities (communities), adopted by the Venice Commission at its 135th Plenary Session (Venice, 9-10 June 2023).

- URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD\(2023\)021-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2023)021-e) (date of application: 11.07.2023)
8. Opinion on the provisions of the Law on Education of 5 September 2017, which concern the use of the State Language and Minority and other Languages in Education, adopted by the Commission at its 113th Plenary Session (Venice, 8-9 December 2017). URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD\(2017\)030-e#](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2017)030-e#) (date of application: 05.11.2023)
 9. The Government approved the Concept of the State Targeted National and Cultural Program "Unity in Diversity" until 2034: Office of the Vice-Prime Minister of Ukraine dated 05/12/2023 // Government portal. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/uriad-skhvalyv-kontseptsiiu-derzhavno-itsilovoi-natsionalno-kulturnoi-prohramy-iednist-u-rozmaitti-do-2034-roku> (access date: 12.08.2023).
 10. Ecri conclusions on the implementation of the recommendations in respect of Ukraine subject to interim follow-up (April 7, 2020). URL: <https://rm.coe.int/ecri-conclusions-on-the-implementation-of-the-recommendations-in-respe/16809e8277> (date of application: 05.11.2023)
 11. Annual report on the state of observance and protection of human and citizen rights and freedoms in Ukraine in 2022 // Official website of the Ombudsman of the Verkhovna Rada of Ukraine on Human Rights URL: <https://ombudsman.gov.ua/report-2022> (date of application: 26.08.2023).
 12. Afanasieva M. Effective participation of national minorities in elections // Actual problems of the state and law: coll. of science publisher / editor: S. Kivalov (chief editor), V. Dryomin (deputy chief editor), Yu. P. Alenin [and others]; answer for issue V. Dryomin; Ministry of Youth Sports of Ukraine, National University "OYUA". Odesa: Jurid. l-ra, 2012. Issue 65. P. 53-60.

13. Ihnatova A. The genesis of the concept of "national minority". coll. additional materials participation II International science and practice conf. Zhytomyr: Polissya, 2014. P. 103–108.
14. Ruslan Bereteli on the situation and rights of the Roma community in Ukraine // Right to Protection Charitable Foundation site. URL: <https://r2p.org.ua/prava-romskoyi-spilnoty-v-ukrayini> (date of application: 12.08.2023).
15. Lopushinsky I.P. Regarding the return of the "Nationality" column on state registration documents of citizens of Ukraine. Bulletin of the National University of Civil Defense of Ukraine: coll. of science pr. Kh. Publishing House of NUTZU, 2023. Iss. 1 (18). 405 p. (Series "Public Administration"). P. 25-44.
16. The Verkhovna Rada is going to change the law on national minorities in order to bring it into line with the conclusion of the Venice Commission // Court-legal newspaper. 08.14.2023. URL: <https://sud.ua/uk/news/publication/278231> (date of application: 08.14.2023).